

A valószínűleg mondathatározó szemantikája és szintaxisa kontrasztív kitekintéssel*

1. Bevezetés. A modális mondathatározók általában ritkábban kerülnek a nyelvészek figyelmének előterébe, mint más, modális tartalmakat és/vagy beszélői attitűdöket kifejező szóosztályok, például az árnyaló partikulák. Szintaktikai szempontból kevésbé látszanak problematikusnak: mondat értékű kifejezések, amelyek önállóan vagy más mondatba integráltan is állhatnak, de nem épülnek be a mondat szerkezetébe (KOKTOVA 1986; HETLAND 1992; PITTNER 1999). Szemantikailag ugyan sokfélék lehetnek, legtöbbjük mégis elsősorban modális, illetve evidenciális jelentésű; a szóosztály központi elemei általában elhelyezhetők egy a beszélő bizonyosságát, illetve bizonytalanságát leképező skálán.

A magyar nyelv mondathatározóiról – különösen a modális jelentésűekről – elsősorban KUGLER NÓRA munkái révén (KUGLER 2002, 2003, 2007, 2008; vö. KIEFER 1990, 2000 is) részletesebb ismeretekkel rendelkezünk, mint általában az európai nyelvek esetében. Ugyanakkor tudomásom szerint az egyetlen olyan mondathatározó, amelynek szemantikáját (és pragmatikáját) az európai nyelvészetben részletesen leírták, a *talán*, illetve ekvivalensei.¹ A kutatók ezt általában a leggyakoribb, legáltalánosabb jelentésű modális mondathatározónak tartják, amelyik valamennyi európai nyelvben jelen van (vö. EHRICH 2010).

A *talán* mellett a leggyakoribb modális mondathatározó a *valószínűleg*, amely szintén rendelkezik ekvivalenssel a legtöbb európai nyelvben. Szemantikája azonban nagyban különbözik a *talán* szemantikájától, ebből következően korpuszokon vizsgált használati sajátosságai is várhatóan mások lesznek.

Mint germanista nyelvész, elsősorban kontrasztív szempontból szeretném megközelíteni a magyar nyelv mondathatározóit, jelen dolgozatomban a *valószínűleg* példáján. Bár itt leginkább a magyar mondathatározó problematikájával foglalkozom, a háttérben mindig jelen van a német *wahrscheinlich*, valamint a több más európai nyelvben megtalálható ekvivalensek is. Látni fogjuk, hogy a német *wahrscheinlich* és a magyar *valószínűleg* számos párhuzamot mutat, elentétben például az angol *probably*-val vagy az orosz *наверно*-val, amelyek sok tekintetben máshogy viselkednek. Ezek a megfigyelések feltehetőleg adalékul szolgálhatnak a kontaktus- és az areális nyelvészet számára is, hiszen a német és a magyar nyelv szoros együttéléséről, nyelvi konvergencia-jelenségeiről tanúskodnak.

* Készült az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatásával. Köszönetet mondok Kiefer Ferencnek az értékes konzultációért és Kugler Nórának részletes bírálatáért.

¹ Különösen a modális kifejezések esetében kérdés persze, hogy mennyire lehet a nyelvek összehasonlításában ekvivalensekről beszélni, hiszen az egyes nyelvek között konstruálásbeli eltérések mutatkozhatnak. Így például a német *offensichtlich* és a magyar *nyilvánvalóan* mondathatározók használata, bár a kétnyelvű szótárak általában ekvivalensként tüntetik fel őket, korpuszvizsgálataim szerint jelentős különbségeket mutat. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a 'talán' jelentésű és a 'valószínűleg' jelentésű mondathatározók több európai nyelvben nagymértékben fedik egymást.

A dolgozatnak alapvetően két célja van, s ennek függvényében két, többé-kevésbé önálló részre oszlik. Egyrészt a *valószínűleg* mondathatározó sajátos szemantikáját elemzem a *biztosan*, *talán*, *feltehetőleg* stb. mondathatározókkal összehasonlítva. Szeretném megmutatni, hogy a *valószínűleg* a modális mondathatározók egy sajátos típusát alkotja, amennyiben nem pusztán a beszélő episztémikus bizonyosságának, illetve bizonytalanságának fokát fejezi ki. Másrészt szintaktikai szempontból vizsgálom a viselkedését. A dolgozat ezen második részének megállapításai többnyire érvényesek a többi modális mondathatározóra is. Csak érintőlegesen fogok szólni a *valószínűleg* pragmatikájáról, amely vizsgálataim szerint sokkal kevesebb változatosságot mutat, mint a *talán* pragmatikai funkciói (vö. KUGLER 2007). A *valószínűleg* sajátos jelentéséből adódóan a modalitás kereteiből nem lép ki, nem fejlődik pragmatikai markerré. Pragmatikai funkciói másodlagosak, elsősorban arra korlátozódnak, hogy szintaktikai mozgathatósága révén a mondat információszerkezetét árnyalja, egyértelműsítse.

Következtetésem elsősorban korpuszvizsgálatokra alapulnak. Német és magyar kontrasztív vizsgálatokhoz létrehoztam egy összehasonlító korpuszt, amely döntően a beszélt nyelvhez közel álló, a koncepcionális szóbeliséget tükröző (vö. KOCH–OESTERREICHER 1985), de írott formában hozzáférhető, hasonló típusú és mennyiségű szövegből áll a két nyelv oldalán. Sajnos transzkribált és elektronikusan kereshető beszélt nyelvi korpuszok még egyik nyelv esetében sem állnak rendelkezésre kellő mennyiségben, ráadásul a *valószínűleg* mondathatározó nem olyan gyakori, hogy viszonylag kis terjedelmű korpuszokban elegendő és reprezentatív mintát találjunk. Egyébként vizsgálataimból úgy tűnik, hogy a *valószínűleg* használata nem is elsősorban a spontán beszélgetésekre jellemző, hanem az olyan szövegekre, amelyek mintegy átmenetet képezve az írott és a beszélt nyelv között, ötvözik egymással a spontaneitást egy bizonyos igényes, tárgyilagos vagy legalábbis tárgyilagosságnak mutatott kifejezésmóddal. Így jutottam el két fontos rész-korpuszhoz: egyrészt a Magyar Országgyűlés, illetve a német Bundestag plenáris üléseinek jegyzőkönyveit elemeztem, másrészt a német és a magyar Wikipédia szövegeit, különös tekintettel az ún. fórum részre, ahova bárki spontán hozzászólásokat küldhet be. Mivel jelen dolgozatom előterében a magyar *valószínűleg* áll, a magyar oldalon írott nyelvi kontroll-korpuszként használtam ezen kívül a Magyar Nemzeti Szövegtár teljes anyagát is, tekintet nélkül a földrajzi, illetve rétegnyelvi besorolásokra.²

2. A *valószínűleg* mondathatározó szemantikája

2.1. Modalitáselméleti alapok. Ahhoz, hogy a modális mondathatározók szemantikáját leírjuk, át kell tekintenünk a modalitás másik igen fontos kifejező-

² A korpusz-példák forrásainak jelölésére a továbbiakban a következő rövidítéseket használok: Parlament = A Magyar Országgyűlés 2000. évi plenáris üléseinek jegyzőkönyvei; Bundestag = A Német Szövetségi Parlament 2003. évi plenáris üléseinek jegyzőkönyvei; Wikipedia = A magyar és a német Wikipedia szócikkei a 2011. novemberi állapot szerint; Wikipedia-fórum = A magyar és a német Wikipedia nyilvános vitalapja a 2011. novemberi állapot szerint; MNSZ. = Magyar Nemzeti Szövegtár; Beszéltnyelvi Gyűjtemény = Az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének Beszélt Nyelvi Szöveggyűjteménye 6. kötete.

eszközeihez, a módbeli segédigékhez való viszonyukat. Az angolszász szakirodalom általában bizonyos párhuzamot von a két kategória között abban a tekintetben, hogy központi elemeik, az episztémikus mondathatározók és az episztémikus értelemben használt módbeli segédigék egy a beszélő bizonyosságát illetve bizonytalanságát összekötő skálát fednek le (vö. pl. NUYTS 2000). A germanisztikai szakirodalom ezt a kérdést részletesebben tárgyalja, valószínűleg abból eredően, hogy a német nyelvben az episztémikus és az evidencialitás kifejezőeszközei általában egyértelműbben elkülöníthetők egymástól, mint például az angolban, ugyanakkor a német módbeli segédigék idioszinkretikus módon összekapcsolják a két kategóriát azáltal, hogy egyszerre utalnak az információ forrására, valamint a beszélőnek ebből következő bizonyosságára, illetve bizonytalanságára. A germanisztikai szakirodalom értékes adalékkal szolgál az episztémikus és az evidencialitás viszonyának jobb megértéséhez, és elméleti alapot biztosít a jelen dolgozatban vállalt deskripcióhoz.

DEIWALD 1999-es úttörő munkája óta a germanisztikában szokásos mind az episztémikus és az evidencialitást a deixis egy sajátos eseteként értelmezni.³ KARL BÜHLER klasszikus nyelvelmélete nyomán a germanisztikai szakirodalom egy kiterjesztett deixis-fogalommal él. BÜHLER (1934: 79–85) a deixist a természetes nyelv egyik legalapvetőbb rendezőelvének tekinti. Az emberi kommunikáció ugyanis nem csak a tárgyak, dolgok megnevezése (BÜHLERNél *Symbolfeld*), hanem az ezekre való rámutatás (BÜHLERNél *Zeigfeld*) során konstruálódik. Ezáltal a beszélő egy mentális teret hoz létre, amely a partner figyelmét ráirányítja a körülöttünk lévő világ egyes dolgaira, miközben mintegy elhomályosítja, háttérbe szorítja, sőt esetleg teljesen kizárja a világ többi részét az aktuális mentális térből. Az ember egocentrikus gondolkodásából következően a deixis kiindulópontja, az ún. deiktikus origó többnyire maga a beszélő személye, BÜHLER szerint pedig a három alapvető deiktikus kifejezés, amely magára az origóra mutat: az *itt*, a *most* és az *én*. A többi kifejezés kifelé mutat ebből a pontból. Jól szemlélteti ezt a deixis prototípusaként szolgáló kinyújtott emberi kar, amely, mint egy vektor, egy rögzített origóból kiindulva a tér valamely pontjának irányába mutat (vö. TANAKA 2011). Amíg a deiktikus origó rögzített, a deixis célja csak a konkrét kontextusban határozható meg egyértelműen. STUKENBROK (2009: 293) szerint a deiktikus cél még a fizikai rámutatás esetén is csak az adott kontextusban értelmezhető. Ha rámutatok a polcon egy könyvre, csak a teljes szituáció ismeretében lehet eldönteni, hogy azt mint fizikai objektumot vagy a könyv témáját vagy éppen szerzőjét szeretném ezzel a figyelem középpontjába állítani.

BÜHLER az ember absztrahálóképességéből kiindulva a deixis három módját különbözteti meg. Legkonkrétabb a *demonstratio ad oculos*, amikor a konkrétan jelenlévő tér valamely pontjára mutatunk. A deixis második esetének tekinti az anaforát, ilyenkor ugyanis a konkrét tértől elvonatkoztatva a szövegnek valamely, még az emlékezetben jelenlévő elemére történik utalás. Az ember továbbá képes

³ Eltérően az angolszász hagyománytól, ahol a deixist általában szűkebb értelemben, a személyre vonatkozó, illetve a helyre és időre „mutató” kifejezések jelentéseként értelmezik (vö. ANDERSON–KEENAN 1985).

nem jelenvaló, elképzelt vagy fiktív terekre és időkre is rámutatni, ezt BÜHLER (1934: 133) a *Deixis am Phantasma* névvel illeti. A modern germanisztikában ezt a bühleri gondolatot folytatva a nyelv még absztraktabb szintjein is értelmezik a deixis fogalmát. A beszélő létrehozhat ilyen irányított, rámutató viszonyt a propozíció egyes elemeivel is, amikor a propozícióval kapcsolatban különféle beállítottságait, attitűdjeit fejezi ki, vagy a propozicionális tartalmat elhelyezi az adott kontextusban. Ilyen értelemben beszél ABRAHAM (2012) illokutív deixisről, és tartja az árnyaló partikulákat deiktikus kifejezőeszközöknek. Ugyanígy alapon tarthatjuk az episztémikus kifejezőeszközöket deiktikusnak azáltal, hogy segítségükkel a beszélő sajátos viszonyt hoz létre a saját tudása és a propozicionális tartalom között. Az a tartalom, amelyhez a beszélő saját beállítottságait is hozzáfűzi, ráadásul általában előtérbe, a figyelem középpontjába is kerül az adott kontextusban.⁴

A gondolatmenetben továbblépve pedig új színben láthatjuk az evidencialitás problémáját is. Az evidencialitás ilyen jellegű megközelítésével talán azért éppen a germanisztikai nyelvészetben találkozhatunk, mert az európai nyelvek között a német rendelkezik a legerősebben grammatikalizált evidenciális kifejezőeszközzel, nevezetesen egy evidenciális-quotatív igemóddal, amelyet a német nyelvtanokban *Konjunktiv I* vagy *Indirektiv* névvel illetnek, pl. *Felix behauptet, Klaus habe das Buch gelesen*. A deixisnek itt egy sajátos esetét találjuk. A beszélő mintegy kilép önmagából. Azt fejezi ki, hogy az információ nem tőle származik, ennek következtében nem is vállal érte felelősséget. A deiktikus origó tehát egy a beszélőtől különböző személy, az információ forrása. Ennek a későbbi szakirodalomban *Fremdbewusstsein* ('idegen tudat'; vö. LEISS 2009) névvel illetett jelenségnek pedig szükségszerű kísérője a beszélő részéről a távolságtartás, a semlegesség. A beszélő a nem tőle származó információt továbbadja, de nem tekinti a sajátjának.

A német módbeli segédigék leírására DIEWALD a kettős deixis modelljét javasolja, ugyanis ezen kifejezőeszközök jelentése esetében szerinte két deiktikus origóról kell beszélnünk. A módbeli segédige nemcsak azt fejezi ki, hogy a beszélő mennyire biztos vagy bizonytalan a közlés igazságtartalmában, hanem azt is, hogy milyen forrás alapján állítja mindezt (evidenciális jelentéstartalom). LEISS (2009) a német módbeli segédigék rendszerét ennek alapján az első, második és harmadik személyű forrásra építi. Ha a beszélő maga a forrás, vagyis önmaga győződött meg a propozíció igazságáról (pl. *Klaus muss in der Wohnung sein*), akkor az episztémikus bizonyosság igen erős. Ha a mondat alanya az információ forrása (pl. *Klaus will in der Wohnung sein* 'Klaus maga állítja, hogy a lakásban van'), az episztémikus bizonyosság alacsony, mivel az információ forrása érdekelt lehet az információ igazságtartalmának elismerésében. Míg ha harmadik, a dialógusszituációban részt nem vevő személytől (személyektől) származik az információ, akkor az episztémikus bizonyosság közepes szintű (pl. *Klaus soll in der Wohnung sein*).

⁴ TANAKA (2011) a fókuszalás műveletét is deiktikus procedúrának tekinti. Ennek a kérdésnek a kibontása a jelen dolgozat kereteit túllépné. A *valószínűleg* szintaktikai elemzéséből mindenesre ki fog tűnni, hogy az általa kifejezett modalizálás és a mondat háttér-fókusz szerkezete, a fókuszos mondatzaksz körülatárolása között jól látható összefüggés van. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az ilyen típusú kifejezéseket egyszerűen fókuszjelölőknek tekinthetnénk (grammatikai értelemben legalábbis semmi esetre sem), a fókuszkiterjesztés esetében viszont fontos szereppel bírnak.

Ugyanakkor LEISS határozottan állítja, hogy a kettős deixis csak a módbeli segédigék jelentését jellemzi, a modális mondathatározókét nem: azok vagy episztémikus, vagy evidenciális jelentésűek: „eines gilt sowohl für evidentielle als auch epistemische Adverbien. Sie geben entweder die Quelle der Information oder die Bewertungsinstanz in Bezug auf die Information an. Epistemische Modalitätsadverbien sind zum Beispiel *vielleicht*, *wahrscheinlich* und *möglicherweise*, als evidentielle Modalitätsadverbien können *offensichtlich*, *angeblich* und *scheinbar* eingeordnet werden. In einem Fall wird die Sprechereinschätzung, im anderen Fall die Quelle der Evidenz für den Sprecher zum Ausdruck gebracht. In keinem Fall wird beides kodiert” (LEISS 2009: 12).

Az angolszász szakirodalomban a episztémikusság és az evidencialitás általában mint szorosan összefonódó, egymást feltételező kategóriák jelennek meg, amelyek egymáshoz való viszonya azonban a kezdetektől fogva élénk vita tárgyát képezi. Érdekes, hogy PALMER úttörő monográfiájának első kiadásában (PALMER 1986) az evidencialitást mint az episztémikus modalitás egyik alkategóriáját tárgyalja (hasonlóan foglal állást DE HAAN 2001-ben). A második kiadásban (PALMER 2001) azonban az evidencialitás önálló kategória, az inferencialitás és a quotativitás pedig átmenetet képezne az episztémikus modalitás és az evidencialitás között (vö. még VAN DER AUWERA–PLUNGIAN 1998; PLUNGIAN 2001; NUYTS 2005).

KIEFER (2000: 331), elismerve a két kategóriának egy metalingvisztikai síkon való szoros összefüggését, mégis elválasztja a kettőt, mivel az egyes nyelvekben a két rendszer elkülönülve jelenhet meg: „A nyilvánvaló kapcsolat ellenére azonban két különböző modális rendszerrel van dolgunk. [...] A nyelvek különbözhetnek egymástól aszerint, hogy melyik rendszer jelenik meg bennük. Az angol, úgy tűnik, egyértelműen a lehetséges/szükségszerű fogalmaira épülő rendszert használja, a németben, mint láttuk, mindkét rendszer elemei tetten érhetők, [...], a kasaja és a tujuka csak az evidencián alapuló modális rendszert ismeri.”

KUGLER (2007: 216) szerint, ha a beszélő valamilyen bizonyíték (evidencia, evidence) alapján állít valamit, a „*bizonyíték* fajtájának jelölése az evidencialitás szemantikai kategóriarendszerébe tartozik”. Ha azonban a bizonyíték hiányos vagy nem teljesen megbízható, az arra alapuló információ „csak episztémikus bizonytalansággal (kétellyel) állítható” (KUGLER 2007: 216). Későbbi munkáiban viszont (KUGLER 2012a, 2012b) a két kategória egymással való szoros viszonya ellenére lényegi különbséget is lát, amennyiben az episztémikusságot a szubjektivizáció művelete jellemzi, „amely által a beszélő értelmeződik episztémikus kiindulópontként a célszerkezetben reprezentált esemény eléréséhez” (KUGLER 2012b: 145). A tisztán episztémikus jelentésű módosítószók, mint például a *talán*, tehát emiatt „beszélőorientáltak” (KUGLER 2007: 215), s ez lehet az oka annak is, hogy sokszor pragmatikailag igen gazdagok. Az evidencialitás kifejezőeszközeire ugyanakkor a szubjektivizáció nem feltétlenül jellemző, hiszen az információ forrása a beszélő közvetlen tapasztalata mellett más, a megnyilatkozótól különböző személy is lehet (vö. KUGLER 2012a: 45). Külön problémát jelent azonban az inferencialitás kategóriájának elhelyezése az episztémikusság, illetve az evidencialitás rendszerében. Ahogy KUGLER a *nyilvánvalóan* módosítószó elemzése során bemutatja (vö. KUGLER 2012b: 143–144), az inferenciális tartalom azáltal jön

létre, hogy a módosítószó nem jelöli egyértelműen az evidencia forrását, illetve típusát (a *nyilvánvalóan* esetében csak arra utal, hogy ezek a bizonyítékok könnyen hozzáférhetőek), ezáltal a kifejezett proposíció következtetés eredménye lesz. A következtetés pedig szintén szubjektív folyamat, amelyhez szorosan kötődik az episztémikus bizonytalanság. Az inferencialitás HORVÁTH (2009) szerint meta-evidenciális jellegű, ezáltal pedig KUGLERNél lényegileg az episztémikus tartományhoz sorolható.

Láttuk tehát, hogy a metalingvisztikai síkon mozgó kutatások inkább az episztémikus modalitás és az evidencialitás szoros kapcsolatát hangsúlyozzák, míg a konkrét nyelvi jelentéseket kutató, leíró jellegű tanulmányok – elismerve ugyan a két kategória szoros összefüggését – mégis határt vonnak a kettő közé: egyes kifejezőeszközök episztémikusságot, mások evidencialitást, míg ismét mások mindkettőt egyszerre fejezik ki.

A továbbiakban a germanisztikából átvett modell alapján az episztémikusság és az evidencialitás lényegi különbségét abban fogjuk látni, amelyet a német hagyomány *Eigenbewusstsein*, illetve *Fremdbewusstsein* kifejezéssel illet. Vagyis az episztémikusság esetében a beszélő személye és annak tudása áll a középpontban, míg az evidencialitás kifejezése esetében a beszélő némiképp háttérbe vonul, a középpontba pedig az információ forrása kerül. A természetes nyelvekben a két kategória a kifejezőeszközök szintjén elkülönülhet egymástól, de egybe is mosódhat. Sőt, amint a német módbeli segédigék példáján láttuk, az is lehetséges, hogy a két – egyébként elkülönülő – kategória egyes kifejezőeszközök esetében fedésbe kerül, és a kifejezés szintjén jelenik meg a szoros kapcsolatuk. BÜHLER értelmében méltán sorolhatjuk mindkét jelenséget a deixis fogalomkörébe, különbségüket a deiktikus origó különbsége adja.

A *valószínűleg* mondathatározó szemantikai elemzése kapcsán azt fogom megmutatni, hogy amellett, hogy a német módbeli segédigék a két kategóriát fedésbe hozzák, és egyszerre két deiktikus origót is feltételeznek, lehetséges olyan kifejezőeszköz is, amelyik ugyan nem kétszeresen deiktikus, de amelynek a szemantikájában az episztémikus modalitás („*Eigenbewusstsein*”), valamint az evidencialitás („*Fremdbewusstsein*”) sajátosan érintkeznek egymással.

2.2. *Valószínűleg* vs. *talán*, *biztosan*. A szakirodalom, amely eddig csak periférikusan foglalkozott a *valószínűleg* kifejezéssel, általában az episztémikus mondathatározók közé sorolja, amely a beszélő közepes szintű bizonyosságát fejezi ki, gyengébbet, mint a *biztosan*, de erősebbet, mint a *talán* (HELBIG–HELBIG 1990: 278; EHRICH 2010:187). Kétségtelen, hogy a DIEWALD vagy LEISS szerinti értelemben a *valószínűleg* jelentése is csak egyszeresen deiktikus, hiszen csak egy deiktikus origóról beszélhetünk, a beszélő tudásáról, amelyhez viszonyítva értelmezhető a mondat proposicionális tartalma. Mégis azt szeretném a következőkben bizonyítani, hogy a *valószínűleg* mondathatározó az episztémikusság és evidencialitás között egyfajta átmenetet valósít meg azáltal, hogy ugyan nem specifikálja az információ forrását, mégis jelentésében rámutat arra, hogy a beszélő azt a proposicionális tartalmat, amelynek lehetőségét feltételezi, valamilyen rajta kívül álló ok (*Fremdbewusstsein*) alapján állítja. Nem úgy, mint a német módbeli segédigék, amelyek egyszerre fejezik ki a beszélő bizonyosságát/bizonytalanságát

és az információ forrásának személyét, hanem oly módon, hogy jelentésében egyfajta „objektív” komponenst hordoz (‘ha nem is vagyok benne teljesen bizonyos, mégis megalapozottan állítom, hogy *p*’). Első lépésként vizsgáljunk meg olyan korpuszpéldákat, amelyek esetében a *valószínűleg* nem cserélhető fel a *talán*, illetve a *biztosan* mondathatározókkal, vagy legalábbis a felcserélés során a mondat jelentése lényegesen megváltozik.

A mondathatározók szubsztitúciós lehetőségének vizsgálata természetesen sajátos módszertani problémákat vet fel. A szubsztitúciós próbát eredetileg olyan szerkezetek vizsgálatára hozták létre, amelyek a felcserélés során agrammatikusakká válnak. A mondathatározók, hasonlóan az árnyaló partikulákhoz – mint fakultatív elemek – izolált mondatokban bármikor szabadon felcserélhetők egymással. Ugyanakkor, amint a partikulák vizsgálata során bebizonyosodott (vö. THURMAIR 1989; PÉTERI 2002), hogy a szubsztitúciós próba alkalmas lehet jelentések megkülönböztetésére akkor, ha autentikus, kontextusban szereplő példákat vizsgálva a felcserélés után a példa azért nem illeszkedik a kontextusba, mert a mondat jelentése oly módon változott, hogy ezáltal valamilyen ellentmondás alakult ki a diskurzus-jelentéssel.

(1) a) *Vemhes állatokat, amelyek valószínűleg a szállítás alatt ellenének, [...] nem lehet szállításra megfelelőnek tekinteni.* (MNSZ.)

b) *??Vemhes állatokat, amelyek biztosan a szállítás alatt ellenének...*

c) **Vemhes állatokat, amelyek talán a szállítás alatt ellenének...*

A (1a) példa egy szakmai szabályozásból származik: a szállításra kijelölt állatokat megfelelő szakértelemmel kell kiválasztani. Bár tudjuk, hogy teljes bizonyossággal nem lehet megíósolni, hogy egy állat mikor ellik, ezért nem használható a *biztosan* mondathatározó, ugyanakkor a kiválasztás nem történhet pusztán szubjektív „ráézés” alapján sem, amelyet a *talán* mondathatározó sugallna, hanem csak megfelelő szakmai kritériumok segítségével, amelyek az ellés idejét valószínűsítik. A feltételezés tehát bizonyos, a beszélő szubjektív megítélésétől független kritériumokon kell, hogy nyugodjon.⁵

(2) a) *...hogy mivel az út egyenlő az idő és a sebesség szorzatával, valószínűleg a vonatok sebessége csökkent, méghozzá jelentősen.* (Parlament)

b) *biztosan a vonatok sebessége csökkent, ...*

c) **...talán a vonatok sebessége csökkent, ...*

⁵ KUGLER szakmai bírálatában megjegyzi, hogy a mondat más szórenddel a szubsztitúció után is helyes lenne: *...amelyek a szállítás alatt talán ellenének.* Az én nyelvérzékem ennek ellentmond. Álláspontom szerint a *talán* mondathatározó használata – bárhová is helyezzük a mondatba – a szöveg szakmai jellege miatt nem illeszkedik a kontextusba. Ha ugyanis az állat történetesen megellik a szállítás alatt, és emiatt a szállítót utólag felelősségre vonják, akkor azt kell vizsgálni, hogy az ellés valószínűsíthető volt-e, vagy nem. Ez pedig megfelelő kritériumok alkalmazásával megállapítható. A *talán* kifejezés alkalmazása által viszont az értelmezés annyira szubjektív síkra kerül, hogy az utólagos vizsgálatot, ellenőrzést, számonkérést stb. gyakorlatilag lehetetlenné teszi. Ezért jogi természetű szövegekben a *talán* kifejezést tapasztalatom szerint soha nem használják, míg a *valószínűleg* használata nem mond ellent a szöveg jogi jellegének.

A fenti példa a parlament plenáris vitájából származik, ahol gyakoriak a polemikus, ironikus felszólalások. Egy ilyen felszólalás keretében fejt ki a beszélő, hogy mivel két város távolsága azonos, mint korábban volt, a menetidő pedig növekszik, ebből a vonatok sebességének csökkenésére lehet következtetni. Mivel az első tagmondat tartalmából egyértelműen következik a második, ezért a *talán* mondathatározó értelmetlen lenne. A *biztosan*-t ugyan elképzelhetőnek tartom, de a közlés hatása jelentősen változna, ugyanis pusztán a beszélő erős bizonyosságát fejezné ki. A *valószínűleg* segítségével ugyanakkor ez a hatás sokkal árnyaltabb, a beszélő valódi szándékát sokkal fondorlatosabb módon valószínűsíti meg. A polemikus felszólalásnak a parlamentben gyakori eleme egyfajta rávezető, kioktató hangvétel, amely a címzettek, tehát a politikai ellenfél szerepének ironikus színben történő feltüntetésére szolgál. A *valószínűleg* használata segítségével a második proposíció inferenciális tartalma kerül előtérbe, és mivel maga a tartalom teljesen evidens, ez a címzettek – a politikai ellenfél – egyfajta leértékelését vonja maga után ('ebből még ti is beláthatjátok/kikövetkeztethetitek azt, amit egyébként mindenki tud'). A példa azt mutatja, hogy a *valószínűleg* a vázolt jelentéséből adódóan jól használható inferenciális következtetésekben, bár az inferencialitás nem része a mondathatározó jelentésének (az (1a) példa nem inferenciális). A *talán*, illetve a *biztosan* erősen beszélőorientált jelentésük miatt erre nem, vagy csak nagyon különleges kontextus esetén alkalmasak. A jelen példában használatuk során elveszne az inferenciális jelleg, és ezáltal a diskurzusjelentés lényegi elemét alkotó ironia is. A *feltehetőleg* mondathatározó ugyanakkor használható lenne, bár érzésem szerint az ironikus hatás kissé gyengülne. A *valószínűleg* használata ugyanis azt sugallja, hogy a következtetés mindenki számára, még az adott diskurzusrészletben leértékelt politikai ellenfél számára is egyértelmű kellene, hogy legyen. A *feltehetőleg* ezzel szemben csak a következtetés lehetőségére utal.

(3) a) *Ha Józsi szerint hatkor történt a gyilkosság, Marcsi szerint pedig 8-kor történt, és mindkettő azt állítja, hogy ott volt, akkor valószínűleg legalább az egyikük hazudik.* (Wikipédia-fórum)

b) ??...akkor biztosan legalább az egyikük hazudik...

c) *...akkor talán legalább az egyikük hazudik...

A (3a) példában szintén inferenciális következtetésről van szó. A *biztosan* használata azért nem lenne szerencsés, mert még egyéb körülmények is szerepet játszhatnak, amelyeket itt nem vettünk figyelembe (pl. nem hazudott, hanem elromlott az órája; nem a gyilkosságot látta, csak azt hitte, stb.), ezért teljes bizonyossággal nem állíthatja a beszélő, hogy az egyik személy hazudik. Ugyanakkor az állítás több pusztán feltételezésnél, az eset körülményeiből adódó következtetés.

Érdekesek azok a példák is, amelyekben a *talán* nem cserélhető fel a *valószínűleg*-gel:

(4) a) *Ennek a következménye az – szemben minden állítással, talán az előbbi példám is jól igazolja –, hogy mennyire kiszámíthatatlanná, kiismerhetetlenné vált a parlament működése.* (Parlament)

b) ??...valószínűleg az előbbi példám is jól igazolja...

A beszélő saját példájának megfelelősége mellett érvel, amelynek alátámasztására természetesen nincsenek „objektív” kritériumok. A *talán* szó szubjektív-episztémikus jelentése okán egyrészt a beszélő szerénységének kifejezőeszköze lehet, másrészt appellatív funkciója is van, amennyiben a beszélő reményét fejezi ki, hogy a címzettek is így fogják gondolni. Ebben a példában tehát a *talán* elsősorban pragmatikai funkciót hordoz, amely azonban jól levezethető beszélőorientált szubjektív-episztémikus jelentéséből. A jóval objektívebb jelentésű, a megalapozott feltételezést kifejező *valószínűleg*-gel ilyen pragmatikai árnyalatot nem fejezünk ki.

(5) *Itt elég sok elvarratlan szál van, erről talán még egypár gondolatot szeretnék majd mondani. Most azonban a többi szakmával való szembeállítás kérdéséről szólnék.* (Parlament)

Az (5) példában szintén nem cserélhető fel a *talán* mondathatározó. Itt ugyanis a beszélő saját jövőbeni szándékával kapcsolatban fejezi ki bizonytalanságát, amely szükségszerűen tisztán szubjektív tartalmú.

2.3. Disztribúciós megkötések. A *valószínűleg* mondathatározó disztribúciója is sokkal behatároltabb, mint a legtöbb episztémikus mondathatározóé. Kérdő mondatban semmiképpen sem állhat, holott ez a restriktió a szubjektív-episztémikus mondathatározókra általában nem jellemző:

(6) *Biztosan jó lesz ez így?* – vö.: **Valószínűleg jó lesz ez így?*

(7) *Talán te vagy Sherlock Holmes?* – vö.: **Valószínűleg te vagy Sherlock Holmes?*⁶

Nem kombinálható továbbá a *lehet* módbeli segédigével, amely a *talán* esetében nem áll fenn:

(8) a) *...engedje meg, hogy egy saját élményemet megosszam önnel, lehet, hogy talán ön is megélte ezt.* (Parlament)

b) **...lehet, hogy valószínűleg ön is megélte ezt.*

⁶ Megjegyzendő, hogy a kérdő mondati használat a tisztán episztémikus jelentésű mondathatározók esetében is ritka, és ilyenkor általában pragmatikai funkciójuk kerül előtérbe, amint az a fenti példákából is látható. A pragmatikai funkció ugyanakkor nem ignorálja a szó alapjelentését, sőt a pragmatikai gazdagság éppen a szubjektív jelentés következménye. Az episztémikus bizonytalanság jelentéskomponense itt is jelen van: 'Én, a beszélő, úgy vélem, hogy akár Sherlock Holmes is lehetnél, de mivel ezt nehezen tartom elképzelhetőnek, inkább megkérdezem'. Más kérdés, hogy az ilyen típusú kérdések sok kontextusban ironikusnak hatnak, de ez már a mondat jelentése és a kontextus együtthatásából adódik. A *feltehetőleg* szintén nem kizárt kérdő mondatban, bár nagyon ritka. Egy példa a Magyar Nemzeti Szövegtárból: *Megkérdezem tisztelt képviselőitársaimat, a jelen lévőket, kíván-e valaki a vitában részt venni? Nem. Tisztelt Országgyűlés! A kulturális bizottság képviselői sem kívánnak feltehetőleg szólni? Mindezekre tekintettel az általános vitát lezárom. Az adott példában az Országgyűlés elnökének a vita lezárása előtt eszébe jut, hogy még meg kell kérdeznie a kulturális bizottság képviselőit. Mivel azonban az előző általános kérdésre senki nem jelentkezett szólásra, a beszélő feltételezi, hogy erre a kérdésre is nemleges lesz a válasz.*

A kérdő mondati restriktió levezethető a *valószínűleg* tárgyilagos jelentéséből: amit megalapozottan állítunk, azt nem tesszük fel kérdésként, még ha a megalapozottság nem is jelent teljes bizonyosságot. A tisztán szubjektív-episztémikus tartalmú mondathatározók ezzel szemben nem zárják ki a kérdés lehetőségét, hiszen egy kérdésben ki lehet fejezni azt, hogy a kérdező a proposíció igazságtartalmában, ha nem is teljesen, de meglehetősen biztos, vagy pedig kételkedik benne. A *lehet* itt alapvetően tényszerű lehetőséget jelöl ('fennáll a lehetősége annak, hogy ön is megélte ezt'), így a *valószínűleg* redundáns lenne mellette, míg szubjektív-episztémikus árnyalásra lehetőség van.

Korpuszvizsgálataim azt mutatják, hogy mondathatározókat rendkívül ritkán kombinálunk egymással, ellentétben az árnyaló partikulákkal, amelyek többé-kevésbé szabadon kombinálhatók (vö. THURMAIR 1989). Ennek feltehetőleg az az oka, hogy amíg a beszélőnek a partnerhez, valamint a beszédhelyzet többi eleméhez való viszonya több oldalról is megközelíthető, árnyalható, addig a proposíció igazságtartalmához való viszonyulása, a proposicionális tartalom melletti elkötelezettsége (vö. KUGLER 2007) alapvetően egyértelmű kell, hogy legyen. Ha nem így van, az határozatlanságra, átgondolatlanságra utal. Ilyen kombinációkkal ezért legfeljebb beszélt nyelvi korpuszokban találkozhatunk, amelyek a mai napig meglehetősen korlátozott mennyiségben állnak rendelkezésre. Korpuszomban mindössze egy példát találtam a *valószínűleg* és a *talán* kombinációjára a Wikipédia-fórumban. A példát betű szerint idézem a számos hibával, elgépeléssel együtt, amelyek azt bizonyítják, hogy koncepcionálisan nem előkészített, spontán beszélt nyelvi szerkezetről van szó, amelyet a hozzászóló úgy gépelt be, ahogy az eszébe jutott, arra sem véve a fáradságot, hogy utólag átnézze, kijavítsa:

(9) *ha jól tudom, csak aforizmákban, meg filmekben kritizálta a vallást, tehát művészi munkákban. D.A. ha jól tudom, szintén. Csupán csak kitűnik a könyveinek néhány elszózlalásából, hogy valószínűleg talán ateista, mert nem viccelődne ilyenekkel.* (Wikipédia-fórum)

A *valószínűleg* használatát az indokolja, hogy a főmondat proposíciója alapot ad a feltételezésre. Ugyanakkor a *talán* relativizálja az állítást, a beszélő mintegy korigálja önmagát, „menet közben” rájön, hogy a néhány elszózlás mégsem tekinthető elegendő megalapozottságnak ahhoz, hogy egy ilyen súlyos és összetett kérdéstről, mint egy művész világnézete, akárcsak valószínűsítő ítéletet is mondjon.

2.4. Párhuzam a német modális mondathatározókkal. Hasonló jelentéskülönbséget mutathatunk ki német korpuszpéldákon a *sicher* – *wahrscheinlich* – *vielleicht* mondathatározók esetében. A német–magyar párhuzamot a jelen dolgozat keretében nincs mód részletesen tárgyalni (részletesen I. PÉTERI 2013). Csak arra szeretnék utalni, hogy a modális mondathatározók rendszere – nyilván kontaktusnyelvészeti, illetve areális okokból – a németben és a magyarban számos hasonlóságot mutat. Ez egy lehetséges érv amellett, hogy a magyar modális mondathatározókat egy alapvetően a germanisztikából átvett szemantikai modell alapján tárgyaljuk. Itt csupán néhány szemléletes példát tudunk bemutatni.

(10) *Ich würde dabei gerne dem Herrn Carstensen, der durch die vor ihm Stehenden verdeckt wird, in die Augen blicken; aber das wird wahrscheinlich nicht gewünscht.* (Bundestag)

Carstensen úr a fenti példában szemmel láthatólag elbújt az előtte állók mögé, hogy a beszélő pillantását elkerülje. Ebből következik, hogy nem kíván a beszélő szemébe nézni. A beszélő tehát direkt evidenciára hivatkozik. A *sicher(lich)* vagy a *vielleicht* mondathatározó – ha nem is lehetetlen – legalábbis szokatlan lenne az ilyen kontextusban. Sokkal megfelelőbb az *offensichtlich* ’nyilvánvalóan, szemmel láthatólag’ szubsztitúció.

(11) *Herr Kollege Wittlich, jetzt haben Sie das Wort zu einer oder vielleicht zwei Fragen.* (Bundestag)

Az ülés vezetője a (11) példában azzal adja meg a szót, hogy a képviselőnek egy vagy talán két kérdésre van ideje. Hogy melyik változat fog megvalósulni, az attól függ, hogy Wittlich kolléga mennyi idő alatt tud egy kérdést feltenni, hiszen – mint tudjuk – a parlamenti vitában a felszólalások ideje szigorúan szabályozott. Az elnök azonban ezt nem tudhatja, ezért csak tisztán szubjektív, spekulatív módon feltételezheti, hogy talán két kérdés is beleférhet az időbe. Ezért a *vielleicht* ebben a kontextusban nem cserélhető fel a *wahrscheinlich*-hel.

A magyar *valószínűleg* és a német *wahrscheinlich* használatában mutatkozó szembetűnő hasonlóságok nem meglepőek. A *valószínűleg* nyelvújítási szó, amelyet a német szó mintájára feltehetően Toldy Ferenc alkotott a 19. század elején (TESZ.), míg a *talán* sokkal korábbi belső nyelvfejlődés eredménye, a *talál* ige egyes szám első személyű alakjából képződött hasonló módon, mint a *hiszen* kötszó a *hisz* igéből (*találom* – *talám* – *talán*; EWUng.).

2.5. Valószínűség a természettudományban. Még egy adalék támasztja alá a *valószínűleg* mondathatározó komplex, episztémikus-evidenciális jelentését. A valószínű/valószínűség fogalma a természettudományokban is használható, számszerűsíthető érték, amely természetesen azt feltételezi, hogy a valószínűség kifejezésének valamilyen, az egyén szubjektív megérzésétől független alapja legyen. Bár a valószínűség-számításnak mind a tudományfilozófiában, mind a matematikában számos ága van, az ún. klasszikus valószínűség-számítási modell értelmezése szerint annak az eseménynek van egy adott pillanatban nagyobb valószínűsége, amely tapasztalatok szerint gyakrabban következik be. Így egy esemény valószínűsége előzetes tapasztalatok vagy kísérletek alapján határozható meg (vö. ZEMANKOVICSNÉ–JÓZSA 2007: 12).

Természetesen nem állítom ezzel azt, hogy a hétköznapi valószínűség-fogalmunk fedésbe hozható lenne a matematikai terminussal. A tudományok azonban, amikor a természetes nyelvből kifejezéseket kölcsönöznek, és azokat mint terminusokat újradefiniálják, általában igyekeznek olyan kifejezéseket választani, amelyeknek a természetes nyelvben meglévő jelentése nem idegen a definiálandó terminus tartalmától. Ebből a szempontból tehát talán nem véletlen, hogy a matema-

tikában valószínűségről beszélnek, és nem pedig bizonyosságról, feltehetőségről, vélhetőségről stb. A következő szemléletes példa egy német népszerű-tudományos internetes honlapról származik, ahol a valószínűség matematikai fogalmát a hétköznapi ember számára a hétköznapi gondolkodásból levezetve próbálják elmagyarázni. A példa jól mutatja, hogy a matematikai terminus legalábbis részben visszavezethető a *valószínű* kifejezésnek az eddigiekben felvázolt nyelvi jelentésére – ’tapasztalaton, külső forráson alapuló feltételezés’ –, mintegy „abból táplálkozik”:

(12)

Niemand wird ernsthaft erwarten, dass diese Kugel irgendwann einmal aus dem Bildschirm kullern wird. Dies ist nach unseren bisherigen Erfahrungen ein unmögliches Ereignis, und die **Wahrscheinlichkeit**, die wir diesem Ereignis zuordnen, ist gleich **0**.

Andererseits sind wir nach dem, was wir zumindest in unseren geografischen Breiten bislang erlebt haben, ganz sicher, dass auch morgen früh wieder die Sonne aufgehen wird und erwarten dies deshalb mit der **Wahrscheinlichkeit 1**. (www.henked.de)

(Folytatjuk.)

PÉTERI ATTILA
Eötvös Loránd Tudományegyetem